

УДК 5(092): 32/35

Лаєров В. В.

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ ТА ІДЕЇ ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ АКАДЕМІКА В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

Академік В. І. Вернадський широко відомий як різносторонній природодослідник, оригінальний мислитель, історик та організатор науки. Проте, за визнанням самого вченого, він ніколи не «жив однією наукою». «У центрі моєї сім'ї, – писав В. І. Вернадський у 1943 році, – на першому місці завжди стояла моя наукова робота. Раніше брав участь у громадському житті, в наукових товариствах, у політичному житті» [12, с. 167]. Як згадував А. М. Фокін – учений і родич Вернадських – «сміливість наукової думки в нього поєднувалася з високою свідомістю людської й громадянської гідності» [11, с. 161].

До останнього часу про Вернадського як державного діяча й політика ми майже нічого не знали. Лише з 1991 року почали з'являтися перші праці, що розкривають громадсько-політичну діяльність вченого [10]. Їх появі сприяла активна публікація останнім часом епістолярної спадщини вченого [7], а також вихід у світ декількох томів «Бібліотеки праць академіка В.І. Вернадського», серед яких і спеціальний том, де зібрані публіцистичні виступи вченого [2].

Проте дотепер ще немає дослідницьких праць, які б розкривали погляди В. І. Вернадського на державне будівництво. І це при тому, що на рубежі XIX-XX ст. В. І. Вернадський був одним із помітних державних діячів: земська робота, член ЦК кадетської партії й Державної ради, заступник Міністра освіти Тимчасового уряду... До того ж він залишив багату літературну спадщину, де однозначно виразив своє бачення й розуміння питань, пов'язаних із державним будівництвом, яке заслуговує окремого самостійного дослідження.

Мета цієї статті – на основі архівних матеріалів, а також введених останніми роками в науковий обіг значного комплексу джерел – простежити формування політико-правових поглядів вченого й показати його бачення державного устрою країни на початку XX століття.

Формування політико-правових поглядів

Політико-правові погляди В. І. Вернадського формувалися, у першу чергу, в сім'ї. Його батько – Іван Васильович Вернадський – був відомим ліберальним діячем. Відсутність політичної духовної свободи, неповага до прав особи на батьківщині примушувала його задуматися про «поселення сім'ї у вільній країні». І лише «Нелюбов матері до закордону зразу ж поклала цьому край» [12, с. 20].

Заповітна мрія сім'ї Вернадських – ухвалення в Росії конституції. За спогадами сина Івана Васильовича – Володимира Вернадського, – його батько мав багато друзів серед професорів-юристів. Будучи сам професором політекономіки, він постійно обговорював зі своїми колегами майбутній устрій вільної й демократичної

**ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ ТА ІДЕЇ ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ
АКАДЕМІКА В. І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Росії. Особливо він любив розмовляти з професором Харківського університету, юристом, фахівцем із міжнародного права Дмитром Івановичем Каченовським, який бував частим гостем на харківській квартирі Вернадських. От як про це пізніше згадував Володимир Вернадський: «1872. Пам'ятаю [себе] у великій кімнаті (спальня) моєї матері в Харкові, розділеної на дві частини великою перегородкою з матері. Велика покрита низька тахта стояла в ній, і я любив на ній лежати й читати. Батько з Каченовським ходив по великій кімнаті й вели бесіду <...> Раптом батько мене покликав і сказав Каченовському: «Мій батько думав, що я доживу до конституції, але я так не вважаю, хоч упевнений, що Володя житиме у вільній країні» [12, с. 16-17].

Ідея свободи, боротьба за права кожної людини, соціальну справедливість, сприйняті Володимиром Вернадським у сім'ї, незабаром були закріплені в студентські роки. Навчаючись в університеті, студент Вернадський так сформулював мету свого життя: «Моя мета – пізнання всього можливого людиною <...> Проте я хочу збільшити хоч від частини запас відомостей, поліпшити хоч трохи стан людини. А поліпшення це, на жаль, у мій час залежить не тільки від наукових знань і доповнення їх до боротьби з природою, а ще й до боротьби з людьми, до політичної діяльності» [12, с. 33].

Будучи студентом природничого відділення фізико-математичного факультету, Володимир Вернадський відвідував лекції провідних викладачів юридичного факультету. «Вільне відвідування лекцій, – згадував Вернадський, – яке тоді існувало, дало можливість мені відвідувати лекції інших факультетів <...> Я відвідував окремі лекції юридичного факультету» [12, с. 31]. Деякі студенти-юристи стали його близькими друзями. Серед них: Володимир Оболенський, Володимир Келлер, Сергій Крижановський та ін.

Для об'єднання зусиль щодо поліпшення «якості життя» (В.І. Вернадський) група студентської молоді організувала в 1886 р. гурток, пізніше названий ними «Братство». До нього увійшли молоді люди, що надалі відіграли помітну роль у політичному житті країни: Дмитро Шаховський, брати Ольденбурги, Іван Гревс, Олександр Корнілов, Володимир Вернадський та ін. Із утворенням «братства» й починається політична діяльність Володимира Вернадського. Він багато читає юридичної літератури, знайомиться з фундаментальними працями вчених різних країн із історії та теорії права. Ось характерний запис тих років: «Читав Дойса: «Основи державного права Англії» [1]. Переїзд сім'ї до Москви в 1890 р. зближує В. І. Вернадського та його друзів по «братству» з помітними відомими лідерами опозиційного руху. Серед них: письменники Лев Толстой і Віктор Гольцов; земські діячі Олександр Бакунін, Федір Родичев, Михайло Литвинов, князь Сергій Урусов. Вони підтримали цілеспрямованість молодих людей на практичну реалізацію ідей, вироблених у «братстві». В.І. Вернадський обирається спочатку голосним Моршанського зібрання (жовтень, 1892) повіту, а потім і голосним Тамбовського губернського земства (грудень, 1892). В одному з листів до дружини він так формулює свою нову діяльність: «<...> місцеве самоврядування – найкорінніший параграф нашого політичного кредо й логічний наслідок ідей братства» [12, с. 118].

Працюючи в земських органах, В. І. Вернадський уважно вдивляється в місцеве життя: «Сьогодні закінчував різні господарські справи, – пише він в своєму щоденнику. – Думка, проте, наполегливо крутиться над питанням свавілля – і всюди, всюди зустрічаєш його. Мені здається, саме на таких житейських справах і треба втлумачувати правильні **правові** (*тут і далі виділено нами. – В. Л.*) поняття. Чи не сміливо мріяти мені, не юристу, братися за це? Але ж – оскільки основи зрозумілі – то інше як логічний ізвод із них; у цьому і краса, й інтерес **юридичного мислення**» [1].

У ці роки В. І. Вернадський знайомиться з визнаним лідером опозиційного руху, вождем земського руху Росії, юристом І.І. Петрункевичем, знайомство яких переросло, на думку самого І.І. Петрункевича, в «глибоку щирю дружбу». Однодумцями й соратниками по політичній діяльності В. І. Вернадського стають також професори-юристи Московського університету: П. І. Новгородцев, В. Е. Грабар, В. Т. Хвостов, Е. Н. Трубецької. Саме вони складуть кістяк майбутньої Конституційно-демократичної партії [4].

Будучи членом Державної ради трьох скликань, В.І. Вернадський активно займався законодавчими питаннями, що належать до різних галузей державного будівництва: освіти, організації науки, аграрної й національної політики, трудового законодавства, прав людини, міжнародного права, партійного й державного будівництва. Помітимо, що його ідеї державно-правового будівництва ще чекають свого уважного дослідника. Ми ж зупинимося на ідеях В. І. Вернадського, пов'язаних із національно-державним устроєм країни.

Від автономії до створення федеральної держави

На початку ХХ століття проблема автономного й федерального устрою Російської імперії була поставлена самим життям, оскільки до цього часу у сфері національних відносин накопичилося більше всього питань. Майже всі політичні партії Росії у своїх програмах пропонували ті або інші шляхи рішення національного питання. Конституційно-демократична партія, членом ЦК якої був В.І. Вернадський, на своєму засновницькому з'їзді в жовтні 1905 року включила в програму з національного питання тільки право народів на культурно-національне відділення. Тільки для Польщі допускалася автономія за умови збереження державної єдності Росії.

Особливої гостроти національне питання придбало в роки Першої світової війни. «Зі всіх питань нашого внутрішнього життя, що висувалися в безпосередньому зв'язку з війною, – писав провідний теоретик кадетської партії з національного питання Ф. Ф. Кокошкін, – перше місце належить, безперечно, національному питанню» [9]. Із перших днів війни кадети, відмовившись від опозиційної боротьби з урядом, вважали за необхідне «зберегти нашу країну єдиною й нероздільною та утримати за нею те ж положення в ряді світових держав, яке оспорується у нас ворогами» [5, с. 5]. Роблячи акцент на унітарний характер державного устрою Росії, ліберали ще з більшою силою стали підкреслювати неприйняття гасел політичного самовизначення народів, федерального устрою держави, територіальної автономії.

**ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ ТА ІДЕЇ ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ
АКАДЕМІКА В. І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Разом із тим партійна діяльність кадетів із національного питання в 1914-1917 рр. була достатньо широкою. ЦК партії організував низку спеціальних комісій: щодо єврейського, литовського, вірменського, українського й польського питань. В.І. Вернадський входив до складу комісії з українського й литовського питань.

Після Лютневої революції позиції кадетів із національного питання, по суті, виявилися незмінними. Це питання спеціально слухалося на VIII з'їзді кадетської партії (травень 1917 р.), на якому заслуховувалася доповідь Ф.Ф. Кокошкіна «Про автономію й права національностей» і внесені зміни у відповідні розділи партійної програми.

Підкресливши свою прихильність принципу збереження єдиної та неподільної Росії, доповідач і більшість делегатів партійного з'їзду висловилися проти надання народностям права як політичного самовизначення, так і національно-територіальної автономії. На цьому історичному відрізку в умовах політичної дестабілізації й посилення конфронтації у сфері національних відносин, вважали кадати, поділ країни за національно-територіальним принципом, на чому наполягали представники окремих національностей. Логічно мислячи неминучість цього привело б до «повного руйнування представлення державної єдності Росії й до встановлення не федерації (союзної держави), а конфедерації (союзу держав)» [3, с. 8]. Оптимальним рішенням національного питання в рамках поліетнічної держави, на думку кадетських теоретиків і політиків, стало б народностям не територіальною, а культурно-національною автономією.

Проте не всі делегати з'їзду були згідні з рішенням з'їзду. Серед них був і В.І. Вернадський. 4 червня 1917 року в партійній газеті «Вільний народ» (№ 4, головний редактор – юрист В.А. Оболенський) В. І. Вернадський публікує статтю «Про автономію», де обнародував свою точку зору з національного питання. Що б не виносити нюанси партійного життя на сторінки преси, В.І. Вернадський надрукував свою статтю під псевдонімом «Володар» [8].

В.І. Вернадський вважав розповсюдження місцевого самоврядування на всю Росію досить визрілим питанням. На його думку, в країні, де «живуть разом сотні народів і племен», «важливо й необхідно, щоб розуміння автономії, прагнення до місцевої автономії проникло можливо глибоко в свідомість народу» [6].

На відміну від своїх колег-однопартійців, В.І. Вернадський пропонував:

- негайно наділити окремі області, де компактно проживають невеликі національності, правами автономії зі створенням місцевих законодавчих органів;
- дозволити їм видавати місцеві закони у сфері господарського, культурного й культурно-національного життя;
- дати можливість вступати автономіям між собою в «термінову й безстрокову» угоди для сумісного здійснення спільних завдань і створювати для цієї мети союзи;
- за згодою місцевого населення виходити з ініціативою про зміну територіальних меж губерній і областей, а також їх поділ і злиття;
- встановити право використання рідної мови на території залежно від національного складу населення;
- надати право отримання початкової, середньої й вищої освіти рідною мовою;
- ліквідувати будь-які обмеження в галузі літератури, преси й культури.

В. І. Вернадський підкреслював: «Зараз у Росії немає автономних областей. Старий царський уряд здавлював місцеве й національне життя і не давав їй розвиватися. Але нова Росія, і особливо республіканська Росія, навряд чи може знайти форми життя, сумісні зі свободою її громадян без широкого розвитку місцевої автономії окремих областей Російської республіки» [6]. В. І. Вернадський був упевнений, що якщо «автономія посилюватиметься, межі місцевого законодавства розширятимуться», то автономна область у недалекому майбутньому «може непомітно перейти в штат (*тут і далі виділене Вернадським.* – В. Л.), а держава з широкою місцевою автономією своїх областей перетворитися на федерацію» [6].

Такі думки академіка В. І. Вернадського щодо національно-державного устрою країни на початку ХХ століття.

Список літератури:

1. АРАН, ф. 518, оп. 2, д. 5.
2. В.И. Вернадский. Публицистические статьи. – М.: Наука, 1995.
3. Вестник партии народной свободы. – 1917. № 2.
4. Волков В.П. Кадет Вернадский // Нева. – 1992. – № 11-12. – С. 307-320.
5. Милуков Н.П. Практика фракции народной свободы во время войны. – Пг., 1916. – С. 5.
6. Об автономии // Свободный народ. – 1917. – 4 июня.
7. Письма Н.Е. Вернадской: 1886-1889. – М., 1988; 1889-1892. – М., 1991; 1893-1900. – М., 1994.
8. Письма В.И. Вернадского И.И. Петрункевичу // Новый мир. – 1989. – № 12. – 204-221
Принадлежность статьи перу В.И. Вернадского установлены по надписи: “В.И. Вернадский” (карандаш), поставленной на экземпляре газеты после слова “Володарь” (кабинет-музей В.И. Вернадского, инв. № 1124).
9. Русские ведомости. – 1915. – 1 января.
10. См. напр.: Щацилло К.Ф. Владимир Иванович Вернадский // Исторические силуэты. – М.: Наука, 1991. – С.6-20; Леонова Л.С. “Я не могу уйти в одну науку...”: Общественно-политические взгляды В.И. Вернадского. СПб, 2000; Лавров В.В. Крымские друзья и соратники В.И. Вернадского по совместной общественно-политической деятельности // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. – 2004. – Т. 17 (56), № 1. – С. 27-32.
11. Фокин А.М. Отваги научной мысли // Прометей. – 1988. – № 15. – С. 16.
12. Цит. по: Страницы автобиографии В.И. Вернадского. – М.: Наука, 1984.